

DOI <https://doi.org/10.36074/Lingua.issue2.005>**Зелененька Ірина Алімівна¹, Ткаченко Вікторія Іванівна²,
Солодюк Наталія Володимирівна³****1.** кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури*Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, УКРАЇНА***ORCID ID: 0000-0002-3031-775X****2.** кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української літератури*Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, УКРАЇНА***ORCID ID: 0000-0003-0492-3817****3.** кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української літератури*Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, УКРАЇНА***ORCID ID: 0000-0002-1757-6319**

Дисидентська поезія та її переосмислення в контексті морально-етичних засад сучасної літературної освіти

АНОТАЦІЯ. Поезія руху опору, незгодних із тоталітарним режимом, чергового витісненого покоління, поезія дисидентів (в'язнів сумління), традиціоналістів (традиційників), офіційних і неофіційних відлигівців (шістдесятників), герметистів і не герметичних (трибунних) авторів – це ті визначення, якими рясніє наукова література України й закордоння, що розпочала переосмислення в периметрі 20-х років XX століття те, що відбувалося в літературі підрежимної України (УРСС), те, як кваліфікували раніше покоління II половини XX століття, як їх доречно кваліфікувати нині. Усе частіше натрапляємо на визначення – поезія в'язнів сумління, чия творчість, без сумніву, насичена й навіть перенасичена морально-етичними запитамися, а звідси – відповідними образами, символами, що покликають свідомість читача до пізнання абсолютного. Зокрібно, це важливо в контексті формування особистості здобувачів освіти, оскільки приклад межової моральності в'язнів сумління – це факт боротьби особистостей проти режиму, насилля, що показово в межах буремної сучасності.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: дисидентська поезія; рух опору; модернізм; постмодернізм; морально-етичні засади творчості; абсолютизм.

DOI <https://doi.org/10.36074/Lingua.issue2.005>

Iryna Zelenenka¹, Viktoriia Tkachenko², Nataliia Solodiuk³

1. Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Ukrainian Literature
Vinnitsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsyubynskyi, UKRAINE
ORCID ID: 0000-0002-3031-775X

2. Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Ukrainian Literature
Vinnitsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsyubynskyi, UKRAINE
ORCID ID: 0000-0003-0492-3817

3. Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Ukrainian Literature
Vinnitsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsyubynskyi, UKRAINE
ORCID ID: 0000-0002-1757-6319

Dissident poetry and its reconception in the context of moral and ethical principles of modern literary education

ABSTRACT. The poetry of the resistance movement, those who disagree with the totalitarian regime, the next displaced generation, the poetry of dissidents (prisoners of conscience), traditionalists, official and unofficial thaws (sixties), hermeticists and non-hermetic (tribune) authors - these are the definitions that abound scientific literature of Ukraine and abroad. In the 20s of the 20th century, science began to rethink what was happening in the literature of the USSR - how the generations of the second half of the 20th century were previously qualified, how they should be qualified now. More and more often we meet the definition – the poetry of prisoners of conscience, whose work, without a doubt, is especially saturated with moral and ethical issues, and therefore – with corresponding images, symbols that call the reader's consciousness to knowledge, absolute. Personally, this is important in the context of the formation of the personality of those seeking education, because an example of the borderline morality of prisoners of conscience is the fact of the struggle of individuals against the regime, violence, which is indicative within the turbulent modernity.

KEYWORDS: *dissident poetry; resistance movement; modernism; postmodernism; moral and ethical principles of creativity; absolutism.*

Постановка проблеми. Однією з основних проблем в кваліфікуванні й інтерпретуванні літературних поколінь II половини XX століття є проблема визначень, стійких і дискурсних, що формували б, із одного боку, стійку терміносистему, а з іншого – давали б чітке первинне уявлення про покоління. Зокрема, якщо йти за В. Моренцем, традиційну відлигівську лірику, лірику післявідлигівську представили Ліна Костенко, Дмитро Павличко, Микола Руденко, Ірина Жиленко, Борис Олійник, Петро Скунець, Анатолій Бортняк, Павло Гірник, Михайло Шевченко, Світлана Жолоб та інші. Але визначення «традиційна лірика» нині вимагає від нас аналогічно кваліфікувати й метафору, що розпросторилося в ній. Узагальнена назва масиву поезії 70–90-х років – «поза рецепцією» (йдеться про опір штучній соцреалістичній рецепції), теж, до речі, метафорична та збігається з іншим визначенням – «поза офіціозом». Отже, «поза офіціозом» були поети «Київської школи» (Михайло Григорів, Василь Голобородько, Микола Воробйов, Віктор Кордун), «політичні вигнанці» Василь Стус, Ігор Калинець (більш відомі загалом, вочевидь, через шкільний дискурс), Григорій Мамайсур, Грицько Чубай, Іван Сапеляк, Микола Руденко (менш відомі). Зрідка популярні довідкові джерела, ба навіть шкільні підручники подають серед них Тараса Мельничука. На думку Богдана Рубчака [1, с. 101], Василь Стус, Павло Мовчан, Василь Голобородько, Микола Воробйов, Грицько Чубач, Віктор Кордун своїми поетичними творами маркували своєрідний «народний сюрреалізм» і так звану «поезію твердження» (визначень і категоричних суджень) [2, с. 53–55]. Зразками «поезії твердження» дослідник називає вірші шістдесятників, як то Віктора Рубана, Миколи Холодного та вісімдесятників Віктора Неборака, Олександра Ірванця, Івана Малковича, Наталки Білоцерківець. У періоди кризи й реставрації режиму, після згортання «відлиги», на зміну рупорній офіційній літературі прийшла «тиха», де морально-етичні засади втілювала метафора, що зазнавала «стишеності» (але не знеголошеності).

Аналіз досліджень і публікацій. Проблемам, стосовним визначеності поколінь незгодних із режимом у II половині XX

 РЕЦЕНЗОВАНА СТАТТЯ

Згідно стандартів COPE Code of Conduct

століття, а також проблемам вправності здобувачів середньої освіти в аналізі такого явища як поезія в'язнів сумління, присвячено ряд фахових досліджень, зокрема, серед них чільними є розвідки О. Сінченка [1, с. 5-7], Дроздовського Д. [2], М. Жулинського [3, с. 5-8], І. А. Зелененької [4, с. 143-149, 2004], [5, с. 52-53, 2023], [6, с. 344-345, 2023], [7, с. 321-322, 2021], [13, S. 237-239, 2024], В. І. Ткаченко [5, с. 55-56, 2023], [6, с. 346-347, 2023], [7, с. 319-320, 2021], [13, S. 237-239, 2024], А. П. Віннічук [7, с. 315-316, 2021], [13, S. 237-239, 2024], В. П. Крупки [7, с. 317-318, 2021], [13, S. 237-239, 2024], О. Б. Петрович [7, с. 323-324, 2021].

Мета роботи – ідентифікація лірики в'язнів сумління як впливової мистецької, філософсько-естетичної форми, придатної не лише для інтелектуального аналізу, а й для формування морально-етичної стійкості, що безпосередньо позитивно впливає на розвиток сучасної пасіонарної особистості – здобувача середньої освіти.

Виклад основного матеріалу. Інтелектуалізм віршів більшості серед літературного дисидентства є, звісно, ключовим у сприйнятті явища, що може відштовхнути пересічного читача, однак, без перебільшень, це рушійне явище для розуміння культури й державності України станом на помежів'я XX–XXI століть, із тяглістю посеред XXI століття (усе це стало можливим через штучне згортання «відлиги», через «заморозки», «реакцію», а звідси – ув'язнення, тюремні терміни й передчасну смертність чільних представників кількох мистецьких поколінь). Саме тому воно сприймається як феномен сучасний, національний, європейський світовий, потребує вивчення й перепрочитання в межах програм для закладів середньої освіти, а не лише – вищої.

Моральні та естетичні абсолюти у творчості дисидентів, зокрема, одного з найкращих метафористів серед в'язнів сумління (після Василя Стуса, звісно) – Тараса Мельничука, сприймаються як повні знання й відчуття окремих моментів дійсності, загроз, втрат, елементи специфічного, досягнутого знання, одкровень, що є загальними, визначеними як нормативні, звичні, народні, але, із іншого боку, регульовані совістю індивідуальною, обставинами, близьким до мученицьких, жертвних, а отже, специфічною нормою

– для поета-смертника чи наднормою (яка сприймається як недосяжний ідеал, поетичний, ірреальний).

Поетичні рядки дисидентів вражають своєю виключною націонал-асоціативністю, естетикою фольклорною, вони доводять, що всі ознаки національних образів, моральних та етичних констант, близьких до абсолютності, увібрали в себе чи не однаковою мірою образ-символ рідного краю. У ліриці Василя Стуса це Поділля й Донбас, у ліриці Тараса Мельничука – Карпати, Гуцульщина, у ліриці Ігоря Калинця – Львів, Галичина. Для всіх дисидентів – Україна, її глобально красива природа (образи рослин, птахів, тварин, явищ природи, колориту побутового, ужиткового, зосібна, етнічних груп – подолян, галичан, гуцулів). А тому традиційні, фольклорні образи, які за ідеєю дисидента-автора, набувають абсолютних значень, ототожнюються з певною радикальною, пережитою поетом витісненим зі свого часу, забутим, таврованим вигнанцем дійсністю (звідси – чимало пророцьких інтонацій, настанов нащадкам, візій здобуття Незалежності через боротьбу, схожих до Шевченкових, теж візій генія-в'язня).

У віршах Василя Стуса, Тараса Мельничука, Івана Світличного відмінності – це чинники руху, а протиріччя – це об'єктивні моменти. Поет-дисидент – це той, хто стверджував через випробування істину, думку абсолютну або ж близьку до такої. І переймання непідготовленого читача нею залежить нині від спостереження за буремною сучасністю, адже паралелі цілком доступні, реальні, вражаючі, а яскравість творення образів у поезії дисидентів, смислове навантаження та ємкість переживань – це те, що суголосне з сучасністю, практично, її синонім. Чимало з дисидентських уявлень та переконань (релігійних і атеїстичних) збулося, що становить феномен, цікавий бодай для перепрочитання в межах освітнього дискурсу, якщо не для глибокого аналізу.

Абсолютний здогад, істина, зафіксована на рівні образів чи цілого дисидентського тексту дає всебічне, повне або й вичерпне знання – воно іноді декларативне, частіше сенсуальне, почасти безапелятивне, воно про щось чи про когось, близького або тотожного до України. Таким, зокрема, для дисидентів був образ

✓ РЕЦЕНЗОВАНА СТАТТЯ

Згідно стандартів COPE Code of Conduct

Алли Горської, переданий через ліричні присвяти.

Абсолютивна істина, разом із тим, не стала тим, із чого дисиденти зробили би припущення, але не впливала сама з себе, як у типових герметистів, які не зазнали ув'язнень і не стали дисидентами. Ця істина має закриту процесуальність у собі, вона породжена ідеєю (абсолютивною) – зокрема, поверненням в Україну після смерті, навічно у славі й у честі, як-от у програмних віршах Василя Стуса («Як добре те, що смерті не боюсь я...»).

Іноді ж навпаки – це певне заперечення знання (онтологічного), воно дисформне або виключно естетичне, як-от у віршах Тараса Мельничука: «а з мене – ні дров ні дрібки пшона – павутина одна» [3]. Але за умов будь-якого поетичного контексту на рівні образу чи символу абсолютивна істина – це чуттєвий досвід, це об'ємна інформація про дійсність об'єктивну чи про її особисті переживання. При цьому ж чуттєва дійсність є екзистенційною, змінною й суперечливою, дистантною й рухливою, а не просто основною засадничою формою діалектики, що цікава з-за ґрат.

У поезії багатьох дисидентів ми не виокремимо абсолютизм як явище з поліасоціативних образних структур. Іноді абсолютивне значення й знання про світ і про себе поет вкладає підсвідомо (як певну невід'ємну від самого слова складову, із природою божественною) – в образно-семантичне поле родинності. У поезії Василя Стуса «Мені зоря сіяла нині вранці...» читаємо: «Лиш мати вміє жити, аби світитися, немов зоря» [8]. Образ рідної матері часто є близьким до абсолютивності й парадоксальності (а звідси – до пророкувань) в поезії араса Мельничука:

*не дорікнула мама
мені ні разу навіть
за те
що в світі війна
що в мене стріляють [3].*

Перше враження від образу матері у поезії «Холодно...» (із циклу віршів Тараса Мельничука «Голод») у читача – про парадоксальність, незвичність, фатальність і трагічність української матері на тлі

століття. А поліфонічну стрижневу семантики образу, що, по суті, символізує всепрощення, читач помічає згодом, переосмислюючи, за аналогією до Богородиці, в поезії (образ материнства, що суголосний з образотворення богородичного типу, звичний для дисидентів, сталий). Однак всепрощення є значно глибшим, ніж материнська емоція, людська, інстинктивна, звична щодо сина. У ситуації голоду – специфічне прощальне знання, загострене межевою реальністю, почуваннями матері в момент невідворотної біди жертвовного сина (за аналогією до Пророка). А звідси – надзавдання в'язнів, надзнання – відновити Незалежність України, зруйнувати імперію. Це збігається з надметою матері – зберегти будь-що свого бунтівного, вільного сина. Надзначеннєвого сенсу створив міфологему Тарас Шевченко в поезії «Не гріє сонце на чужині...» [10], що стала глобальним афоризмом, понадвіковим:

*Тойді повісили Христа,
й тепер не втік би син Марії! [8].*

Специфічне християнське знання ліричного героя віршів багатьох дисидентів пов'язане безпосередньо з відчуттями наближення обриву земного життя й переживаннями втрачених можливостей, осмисленням того, що буде після смерті, обтяженістю ліричним діалогом із померлими (із родом, із національною історією, постатями, нерозгаданим минулим), де образ України й матері – суголосні, тотожні, це специфічне знання. Тому мати – оберіг знання і, у той же час, саме вона – знання-оберіг, заключне у сенсі формування ядра тюремної поезії, це образ-висновок.

У поезії Василя Стуса «Господи, гніву пречистого...» мати згадана як гарант народження українцем, як доленосність, як вирок бути борцем і жертвою:

*Господи, гніву пречистого
благаю – не май за зле.
Де не стоятиму – вистою.
Спасибі за те, що мале
людське життя, хоч надією*

*довжу його в віки.
Вірою тугу розвіюю,
щоб був я завжди такий,
яким мене мати родила
і благословила в світі.
І добре, що не зуміла
мене од біди вберегти [8].*

У вірші Тараса Мельничука це екзистенційно підтверджене, евристичне спостереження:

*з мертвими нелегко розмовляти
коли у мене такий місяць
коли у мене така хата
коли у мене така мати [3].*

Отже, образ матері як моральний та як естетичний абсолютизм, а також як критерій свідомості, як норма світобудови, звільняє, а не силує, коригує будь-яку стійку поетичну емоцію, своєрідно вирятує та відроджує ліричного суб'єкта:

*Мамо,
підіть, будь ласка, у поле
зловіть за крильця
чи за ніжку
волю
і пришліть мені у конверті.
Я покладу її коло себе:
нехай стрекоче.
А не захоче –
то хай тікає у небо:
небові тяж
волі треба [3, с. 3].*

Отже, Біблія є надтекстом для дидсидентів, архетипним текстом, що подає нам образ чи не кожного учасника руху опору як поета-християнина, але революційного у сфері теологічних і філософських (гносеологічних, онтологічних, діалектичних) дискурсів.

Висновки та пропозиції. Про форми абсолютного знання, про осягнення, що дає бачити весь світ, аж до втіленого в певній словесній формулі абсолюту (у конкретному образі, у простому й складному тропі, у смисловому нюансі, у коді абсолютивного значення) свідчить кожна ідея кожного дисидентського художнього твору.

Подальші студії з цієї проблематики уможливають поширення й популяризацію феномену дисидентської поезії як предтечі сучасних форм опору відкритій збройній агресії, в основі цього феномену – морально-етична стійкість українців як європейців.

 РЕЦЕНЗОВАНА СТАТТЯ

Згідно стандартів COPE Code of Conduct

REFERENCES:

- [1] Дисиденти. Антологія текстів. За ред. Олексія Сінченка. Київ: Дух і літера, 2018. 656 с.
- [2] Дроздовський Д. І. Код майбутнього. Філософія українського шістдесятництва: монографія. Київ: Видавничий дім «Всесвіт», 2006.
- [3] Мельничук Т. Князь роси / Жулинський М. Передм. у кн.: Мельничук Т. Ю. Князь роси: Поезії. Київ: Молодь. 1990.
- [4] Зелененька І. Вивчення творчості Тараса Мельничука на заняттях з української літератури. Філологічні студії: Збірник наукових статей. Вип. 2. Вінниця, 2004. С. 143–149.
- [5] Зелененька І., Ткаченко В. Сюжетні особливості поезії руху опору другої половини ХХ століття в Україні (на прикладі лірики дисидента Тараса Мельничука). Актуальні проблеми філології та перекладознавства. Хмельницький, 2023. № 27. С. 52–56.
- [6] Зелененька І. Ткаченко В. Філософські константи дисидентської поезії (на прикладі екзистенційної лірики Василя Стуса і Тараса Мельничука). Волинь філологічна: текст і контекст. Луцьк, 2023. С. 344–359.
- [7] Petrovych O. B., Vinnichuk A. P., Krupka V. P., Zelenenka I. A., Voznyak A. V. The usage of augmented reality technologies in professional training of future teachers of Ukrainian language and literature. CEUR Workshop Proceedings, 2021. С. 315–333.
- [8] Стус В. Твори: У 4 т., 6 кн. / НАН України. Ін-ту літератури ім. Т. Г. Шевченка. Відділ рукописних фондів і текстології. Львів. 1994, т. 1, кн. 2. URL: <https://stus.center/virshi> (дата звернення: 08.09.2024).
- [9] Моренець В. П. До теоретичних аспектів сучасної лірики. Слово і час. 1995. № 1. С. 63–71.
- [10] Шевченко Т. Г. Кобзар. URL: http://litopys.org.ua/links/taras_shevchenko.htm (дата звернення: 08.09.2024).
- [11] Рубчак Б. Бо в нас немає часу (Роздуми над сучасною поезією). Київ. 1990. №8. С. 101–108.
- [12] Біла А. Дискурс «народного сюрреалізму» в українській ліриці 1960-70-х рр. Слово і час. 2007. № 4. С. 53–57.
- [13] Zelenenka Iryna, Vinnichuk Alla, Krupka Viktor, Tkachenko Viktoriia, Viktor Iaruchyuk. Ecological and Aesthetic Potential of Works about Chornobyl: Technogenic Disaster as a Literary Problem. Interdisciplinary Literary Studies. Pennsylvania State University Press. Volume 26, Issue 2. 2024.5.17. S. 237–259.